

MOLNÁR DÁVID

Valentinus Radecius: *Apologia* (1618)

Közhely, hogy az unitáriusokat, akiknek vallásszabadsága főként külpolitikai szempontból jelentett gondot,¹ nagy veszteség érte Bethlen idején.² Visszaszorításuk már Báthory Gábor uralkodása alatt elkezdődött, aki „nagyon intenzív kapcsolatban volt a református ortodoxiával és meglehetősen erélyesen támogatta azt”.³ E folyóiratszám másik tanulmánya kiaknázatlan irodalmi forrásokra támaszkodva vizsgálja a két fejedelem unitárius közösség általi kedvezőtlen megítélését.⁴ Nem meglepő ez azután, hogy valláspolitikájuk eredményeképp 1614-re kialakult Kolozsváron egy kis református központ, amelynek pusztja jelenléte is gyakran szított egyenetlenkedést a két felekezet között.⁵ E vitákat Keserői Dajka János püspökké választása (1618. november 18.) után beszüntették,⁶ az „utolsó disputára” (ha fogalmazhatunk így) 1618 októberében került sor.

E hónap 14. napján, amikor az erdélyi országgyűlés már tíz napja Kolozsváron ülésezett, azt a vádat emelték az unitáriusok ellen, hogy azok inkább ragaszkodván a

1 BARCZA József, *Bethlen Gábor: A református fejedelem*, Bp., Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 1980, 198–200.

2 MOLNÁR B. Lehel, *A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez: Toposz és valóság közt*, *KerMagv*, 118(2012), 245–275.

3 KESERŐ Bálint, *A magyar protestáns-polgári későhumanizmus néhány problémája*, *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 6(1966), 6. Szorosan a tárgyhoz tartozik: HERPEI János, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Bp.–Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézete, 1965 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1); SIPOS Gábor, *A kolozsvári református egyházköztség a XVII. században = Kolozsvár 1000 éve: A 2000. október 13–14-én rendezett konferencia előadásai*, szerk. DÁNÉ Tibor Kálmán, EGYED Ákos, SIPOS Gábor, WOLF Rudolf, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Magyar Közművelődési Egyesület, 2001, 90–99; KISS András, *Báthory Gábor és a kolozsvári református eklézsia megalakulása = Báthory Gábor és kora*, szerk. PAPP Klára, JENEY-TÓTH Annamária, ULRICH Attila, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete–Erdély-történeti Alapítvány, 2009, 293–310.

4 BALÁZS Mihály, *Varsolci János és Rettegi János ismeretlen szövegeiről*.

5 *A kolozsvári tanács tiltakozása a kolozsvári unitárius iskola elvétele ellen 1613.*, *KerMagv*, 22 (1887), 114–116; PAP Balázs, *Egy tizenhetedik századi református–unitárius hitvita dokumentumáról: Csanádi Pál: Pöröly*, *KerMagv*, 108(2002), 196–216; KOVÁCS Sándor, *Unitárius egyháztörténet*, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2009, 153–160.

6 KESERŐ Gizella, *Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején = „Nem súlyed az emberiség!” ... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde, szerk. CSÖRSZ Rumen István, SZABÓ G. Zoltán, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 433 (http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Keseru_Gizella.pdf).

török, mint a keresztény valláshoz, akadályt gördítenek Jézus megismerésének és tiszteletének útjába.⁷ Az unitáriusok püspöke, Valentinus Radecius (Walenty Radecke) az erdélyországi unitario-apostolica eklézsiák plébánusaként⁸ (nem tévedés!) másnap már egy apológiát (*Apologia adversus criminationem eorum, qui religionem [...] Turcicam esse affirmant*)⁹ nyújtott be a fejedelemhez azok ellen, akik azt erősítik, hogy az unitárius „török” vallás.¹⁰

Az *Apologia* négy másolatban¹¹ és egy magyar nyelvű fordításban maradt fenn.

Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca; Ms. U. 323; 1786; másoló: Balla István.

Uo.; Ms. U. 935; 1802; másoló: Máté Elek.

Uo.; Ms. U. 878/B; 1820; másoló: Körmöczi János.

Országos Széchényi Könyvtár; Quart. Lat. 1171. ff. 6v–9.; 19. század; másoló: Jósika Sámuel (?).

Uo.; Quart. Lat. 1171. ff. 10–14.; 19. század; fordító: Jósika (?).

A fordítás valószínűleg arról a másolatról készült, amellyel egybekötötték, s a tollpróbák¹² alapján megállapítható, hogy a másoló egy bizonyos „Samuel de Branitska” volt. Azt azonban, hogy melyik Jósika Sámuel kezét jegyzi ezen „aláírás”, csak akkor dönthetjük majd el, ha a másolatot más autográf kéziratokkal is összenézzük. Bonyolítja az attribúciót, hogy a másoló és a fordító kézírásának sajátosságai eltérnek (persze a nyelv is különbözik!). Utóbbiról az egyetlen *probatio calami* azt rögzíti, hogy a fordítás közben Répásba (Râpaș, Rübendorf) utazik. Az ilyen nevű települések egyike Hunyad megyében, a Jósika család egykori környezetében helyezkedik el Branyicskával (Brănișca) és Dédáccsal (Simeria, Samaria?) együtt, ezért az se kizárt, hogy a fordító is (egy) Jósika.

Az *Apológiával* a szakirodalom még nem foglalkozott érdemben, ám az alkalmi megjegyzések egyikéhez kapcsolódva ki merjük jelenteni, hogy ha az unitáriusok meg is rettentek a Bethlen előtt elhangzott vádaktól, ahogy Pokoly állítja, bizonyára nem lepődtek meg rajtuk, hiszen az unitáriusok elleni polemikus irodalomban topikussá vált, hogy ezen áramlat különös párhuzamokat mutat az iszlámmal.¹³ Er-

7 POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története*, Bp., Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület, 1904, II, 70.

8 Ha Radeciusnak 1618-ban nem lett volna meg a püspöki megerősítő levele Bethlentől, csak prédikátorként írhatta volna alá az *Apológiát*, hiszen plébánosná csak 1622-ben választották. Ám ő nem is a kolozsvári, hanem az erdélyi unitárius eklézsiák plébánosaként szignálta az iratot, ami a superintendensi címre és talán azon népszerű teológiai beszédmódra utal, amelynek keretei között a reformátusok „samosatenicus plébánosokáknak” nevezték a jelentősebb unitárius egyházi személyeket. Vö. JAKAB Elek, *Virrasztásaim*, XII., KerMagv, 27(1892), 89.

9 Köszönöm az *Apológiáról* csinált fényképeket barátomnak, Gyerő Attilának.

10 POKOLY, i. m., 70.

11 *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, compiled by Elemér LAKÓ, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 1997, I, 73, 173, 183.

12 A másolat tollpróbái: 1. Pater noster, qui es coelis; 2. potentissime princeps; 3.[...] venit ad nos tempore tristi; 4. Iam maesta quiesce querela...; 5. Dixi: „Vias custodiam [...]”; 6. Maecenas atavis edite regibus [...] 7. caudidicus, vates; 8. Samuel de Branitska; 9. erat Daniel nos<...> de gen<...>; 10. Samariaban bemenvén, jötenek műelőnkbe; a fordítás egyetlen tollpróbája: Répásba (?) utazék. (?)

13 Martin MULSOW, *Islam und Sozinianismus: Eine Parallelwahrnehmung der Frühen Neuzeit = Wahrnehmung*

délyben már 1568-ban megkongatták a vészharangot, hogy az antitrinitáriusok a „török Krisztust” tanítják, s jó százötven évig használták még e toposzt.¹⁴ Másfelől azonban az *Apologia* azon kevés források egyike, amely az unitáriusok álláspontját képviseli azokban a vitákban, amelyekben Bethlen korában részt vettek, ezért föltétlenül érdemes a figyelemre.

Mielőtt azonban rátérnénk a tulajdonképpeni szövegre, szólunk kell az unitáriusok és a muszlimok párhuzamba állításának történeti alapjairól. A témának nem kicsiny szakirodalma van, s távolról sincsenek azonos véleményen a kutatók. A legutóbbi megnyilatkozás talán Martin Mulsow nevéhez köthető. Ő abból indul ki, hogy Servet 1531-es *De Trinitatis erroribus* című írásában több ízben említette a *Koránt*, s miután 1543-ban Robertus Ketenensis középkori fordítása (1143) alapján kinyomtatták Theodor Bibliander latin kiadását, nyilván ténylegesen is olvasta azt, sőt fő művében, a *Restitutio Christianismiben* (1543) többször idézett belőle bizonyos szúrákat.¹⁵ Mégis azt kell látnunk – folytatja Mulsow –, hogy az iszlám befolyás, amelyre a lengyel testvérek és az erdélyi unitáriusok eltérően reagáltak, Servet műveiben inkább marginális volt.¹⁶ Maga Fausto Sozzini elhatárolódott az iszlámra való bármely hivatkozástól: valószínűleg nagyon is jól tudta, milyen nagy károkat okozna az ilyen arculat még fiatal mozgalmának.¹⁷ Vele ellentétben Dávid Ferenc és Giorgio Biandrata a Servetnél már meglévő hivatkozásokat tovább bővítette, és igyekezett óvatosan hivatkozni a mohamedán hitre.¹⁸

Dávid és Biandrata mellett Mulsow megemlíti még a heidelbergi teológust, Adam Neusert, aki végül iszlámra áttért konvertitaként végezte Konstantinápolyban.¹⁹ Pirnát Antal és a magyarországi kutatók Neusert inkább epizód szereplőnek láttatják, s jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a Mulsow által még csak nem is említett Jacobus Palaeologusnak, aki szinkretikus víziót vázolt fel a keresztény, a zsidó és a muszlim vallás egységéről.²⁰ Enyedi György, aki teológiai rendszerének alappilléreit tőle kölcsönözte, ezt az elképzelését szűkítette le, amikor az erdélyi protestáns felekezetek összhangjának megteremtésére irányuló koncepciót fogalmazott meg.²¹ Ez félreérthetetlenül jelzi számunkra, hogy az „iszlamizáló” törekvések a 16. század végére kiszorultak az unitáriusok teológiájából. Ennek ellenére a reformátusok ezután is párhuzamot vontak az unitáriusok és a muszlimok között, amit mi se támaszt alá jobban, mint Milotai

---

des Islam zwischen Reformation und Aufklärung, Hrsgg. Dietrich KLEIN, Birte PLATOW, Paderborn, Wilhelm Fink, 2008, 27–40.

14 Uo., 31.

15 Uo., 27–28.

16 Uo., 28.

17 Uo., 30.

18 Uo., 29.

19 Uo., 29–30.

20 *Földi és égi hitviták: Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*, ford. NAGYILLÉS János, vál., bev., jegyz. BALÁZS Mihály, Bp.–Kolozsvár, A Dunánál–Qui One Quint, 2003, 17.

21 ENYEDI György *Válogatott művei*, vál. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, bev. BALÁZS Mihály, jegyz. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, SZALAI Judit, ford. SZALAI Judit, LATZKOVITS Miklós, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1997, 19.

Nyilas István *Speculum Trinitatis* című műve, amelyet szerzője két 1618-ra megírt kéziratból állított össze.²²

Milotai Nyilas e könyvében heves támadást intéz az ellen, hogy Mohamed tagadja Krisztust igaz Istennek lenni, s azt állítja (mármint Mohamed), nem különben, mint a „csinált istenűek”, hogy „csupa ember”, nagy próféta, istenes ember.²³ A fejedelem udvari prédikátora szóvá teszi azt is, hogy Mohamed a Szentháromság ellen is szól, majd megjegyzi, hogy ezen patvarral élnek ez mostani csinált istenű plébánosok is, akik oly igen egyeznek Mohameddel.²⁴ Mindez arra utal, hogy az erdélyi reformátusok az *Apologia* megírásának idején is kétségbe vonták az unitarizmus keresztény voltát.

De vajon miért volt nagyobb jelentősége e vádnak akkor, mint korábban? Egyebek között valószínűleg azért, mert Erdély Bethlen uralkodása alatt – ha csak az uralkodó megválasztására vagy Lippa átadására gondolunk – politikailag a Magas Portához közeledett, amit időnként a nemzetközi politikatörténeti szakirodalom calvinoturcista politikának is nevez.²⁵ E közeledés lehetőséget adott arra, hogy a katolikusok (pl. a jezsuiták²⁶) és a Habsburg-tábor törökpartisággal és „mohamedanizmussal” vádolja meg Bethlent, aki az őt megjelenítő korabeli rölapok egyikén például a kereszténység fáját turbános vérebként szablyával próbálja kivágni.²⁷ Nem meglepő ez azután, hogy a Habsburgok támogatta trónkövetelő, Homonnai Drugeth György bizonyos Bethlen által elfogott irataiban már 1615/1616 körül azt állítja a fejedelemről, hogy az „törökké lött s körülmetélkedett s a török hitre is megesküdt”.²⁸ A példákat naphosszat sorolhatnánk. Elég ehhez annyit hozzátennünk, hogy Bethlent mélyen sértették a személye ellen intézett ilyen támadások, s igyekezett fellépni a propaganda ellen.²⁹ Jól tudták ezt azok a hangok, amelyek az unitáriusokat Bethlen

22 HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyar könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 166.

23 *Speculum Trinitatis. Az az: Szent Haromság egy bizony örök Istennek az Bibliában az sido bölcseknek es az patereknek tanu-bizonyasag-tetelekben, az nagy világi conciliomoknak értelmeben es az peldakban valo tekintetes maga ki mutatasa: mellyekből mint valami egyenessen mutato aczel tükörből ki ismerhetni, es nyilván megh lathatni az Szent Haromság egy Istent. Enyedi Györgynek-is káromló könyve az elől jaro beszaddel eggyüt, egészen minden reszeiben meg hamisittatot, Irattatot es szem eleiben függesztetett az fölseges Gabriel Istennek kegyelméből, Magyar, Horvat, Thot, &c. Orszagoknak kirallyanak, Erdelynek fejedelmenek, &c. fő praedikatora, MELOTAI NYILAS Istvan által. ... Debreczenben Nyomtatta Rheda Peter, MDCXXII esztendőben, 29.*

24 *Uo.*, 29.

25 M. E. H. N. MOUT, *Calvinoturcismus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert*, Pietismus und Neuzeit: Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus, 14(1988), 72–84.

26 Giovanni ARGENTI *Jelentései magyar ügyekről 1603–1623*, kiad. VERESS Endre, Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 7), 10.

27 VARSÁNYI Krisztina, *Bethlen Gábor megjelenése a korabeli rölapokon*, Kút: Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola kiadványa, 3(2007), 163–164.

28 *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel*, szerk. SZILÁGYI Sándor, VII, Buda-Pest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1881 (Monumenta Hungariae Historica, Magyar Történelmi Emlékek, Monumenta Comititalia Transsylvaniae), 293.

29 VARSÁNYI, *i. m.*, 175.

előtt bevádolva – mint korábban is oly gyakran – muszlim alattvalókat „csináltak” „Mohamedán Gábornak”.

Az persze nem állapítható meg, hogy mi hangzott el pontosan október 14-én, s az sem valószínű, hogy ezt a krisztológiai tárgyú *Apologiából* rekonstruálhatnánk. Az idézett Milotai Nyilas-részletet vagy Csanádi Pál vitairatait figyelembe véve ugyanis elképzelhetetlennek tarthatjuk, hogy egy muszlim–unitárius párhuzamokat felsorakoztató vádbeszédben éppen a Szentháromság centrális dogmájának tagadásáról ne esett volna szó. Azt is meg mernénk kockáztatni, hogy e nyilvános beszédben éppen csak annyira érintették e párhuzamot, amennyire azt az *Apologiában* idézi Radecius, aki úgy állítja szembe hat cikkelyben a törökök vallását az unitáriusokéval,³⁰ hogy az unitarusok álláspontját elmosva semmiképp se kerülhessen sor az iszlám és az unitarizmus közötti egyező vonások regisztrálására. Ennek eredményeképp az *Apologiában* megfogalmazódó krisztológia már-már elveszti unitárius jellegét is.

Furcsállhatjuk ezt, ha figyelembe vesszük, hogy Radecius nemcsak magamentő feleletként (apologia), hanem vallástételként (confessio) is meghatározza műve műfaját. Még ennél is izgalmasabb azonban, hogy egy helyen petíciónak nevezi, hiszen a jogi szakkifejezések³¹ és a jogi természetű érvek egyáltalán nem hiányoznak a szövegből. Kecskeméti Gábor a 16–17. századi irodalomban megjelenő *genus iudiciale* kapcsán hívja fel a figyelmet arra, hogy e korszakban számos írónak gyűlt meg a baja a törvénnyel, s szenvedett börtönbüntetést is hol vallási-egyházi vádakkal, hol politikai ügyekben.³² Ezeknek az íróknak – folytatja Kecskeméti – reflexióis bázisul szolgálhattak a nevezetes antik politikai és büntetőperek.³³

Nincs ez másképp a keretes szerkezetű *Apologiában* sem, amelyben szintén kimutathatók az antik (Iulianus Apostata, Nagy Sándor) és talán a bibliai hősökre való utalások. De vajon kiosztja-e Radecius ezen személyek szerepét a kortársakra, vagy csak azért hozza kapcsolatba a *Magamentő feleletet* más szövegekkel, hogy az azokban megörökített pereket precedensként használja? Ez sajnos eldönthetetlen.

A jogalapként említett régebbi esetek azt hivatottak alátámasztani, hogy a vádlottaknak a törvény megengedi, hogy megvédhessék magukat. Nézzünk erre néhány példát! Radecius előbb Ammianus Marcellinus *Róma története* című művéből idézi Iulianus Apostata elmés mondását, amely szerint a pusztá vád nem elegendő, hogy valakit bűnösnek nyilvánítsanak.³⁴ Aztán a *Párhuzamos életrajzokra* utal: „ily terhes dologban egyik fülét a magamentő félnek adandja, amelyet amaz pogány macedó

30 1. A muszlimoknak más a mesterük, Mohamed. 2. A muszlimok tagadják, hogy [Jézus meghalt értünk]. 3. Tagadják, hogy [Jézus az Isten Fia]. 4. Tagadják, hogy [Jézus egyenlő az Istennel]. 5. Tagadják, hogy [Jézus Isten]. 6. Tagadják, hogy [Jézust megilleti az isteni tisztelet].

31 Ius divinum, ius naturale, ius gentium, ius civile, lex talionis (tromfolásnak törvénye) stb. Utóbbi a szenvedő Krisztus eszményével szemben veti el.

32 KECSKEMÉTI GÁBOR, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben* = Uő, „A böcsültre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 378.

33 Uo.

34 Ammianus MARCELLINUS, *Róma története*, ford. SZEPESY Gyula, jegyz., utószó ADAMIK Tamás, Bp., Európa, 1993, 157.

király, Nagy Sándor még az kicsin dolgokban is mindenkor, úgy olvassuk, hogy cselekedett”.³⁵ Egybevág ezekkel a „római törvény”, amelyre szintén céloz Radecius („quisquam indicta causa condemnetur”). Ezen intertextusnak azonban, amelyet az exegeták máig összefüggésbe hoznak a Jn 18, 31-gyel³⁶ (Jézus Pilátus előtt) és a Csel 25, 16-tal³⁷ (Agrippa király Festusnál), jóval hipotetikusabb a helyzete, mint a másik kettőnek. Miért?

Közismert, hogy nem ritka a korban az analógiákon alapuló szerepjátszás, s hogy Bethlen személyiségéhez Nagy Sándor alakját társították.³⁸ Ezért, amikor Radecius hivatkozik rá, akarva-akaratlanul is felveti a szerepjáték lehetőségét. Ebben az esetben Bethlen történeti párhuzama nemcsak a „pogány” Alexandrosz és a keresztényüldöző Iulianus Apostata lenne, hanem Pilátus és Nero is.

Az utóbbi magyarázatot igényel. A Csel 25, 16-ban idézett mondat eredetileg Portius Festus júdeai helytartó (60–62) szájából hangzik el, s ennek eredményeképp Radeciust Szent Pál, Bethlent pedig vagy a prokurátor, vagy még inkább az a császár szimbolizálná, akihez Pál fellebbez. Elképzelhető, hogy az esetleges bibliai párhuzam az eseményt is értelmezné, hiszen Pált (Radeciust?) azzal vádolják, hogy mindenütt a nép, a törvény és a szent hely ellen tanít, még pogányokat (nonadorantistákat? szombatosokat?) is hozott a templomba (a bevett vallások rendszerébe?), és megfertőzte ezt a szent helyet. Pál így védekezik: „Sem a templomban, sem a zsinagógában nem láttak úgy, hogy valakivel vitatkoztam vagy csődületet okoztam volna, de még a városban sem. Semmit se tudnak bizonyítani abból, amivel előttem vádolnak. Azt azonban megvallom neked, hogy Atyáim Istenének a szerint a tanítása szerint szolgállok, amelyet ők (reformátusok?) eretnekségnek neveznek.”³⁹ Ezen idézet fényt derít arra, hogy a citátumok elsődleges kontextusa jelentős szerepet játszhat az önértelmezésben vagy mások minősítésében. Plutarkhosz például azt írja még Nagy Sándorról közvetlen a Radecius által idézett részlet után, hogy „[k]ésőbb [...] megkeményítette a sok rágalom, amely hazugságokat akart a valóság színében feltüntetni. Főként a róla elterjesztett rosszakaratú híresztelések keserítették el; ilyenkor kemény és engesztelhetetlen volt, mert jó hírét többre becsülte még az életnél és királyságánál is.”⁴⁰ Hogyne jutna eszünkbe erről Bethlen, akiről tudjuk, hogy az őt kipellengérező képek annyira sértették, hogy béketárgyalásai során a sérelmes pontok egyikét a röplapok alkották, s Ferdinánd kénytelen volt megígérni, hogy amennyiben elfogják készítőiket, büntetést kapnak.⁴¹

35 PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, ford. MÁTHÉ Elek, jegyz., utószó HEGYI Dolores, Bp., Osiris, 2001 (Sapientia Humana), I, 571.

36 „Pilátus szabadkozott: »Vigyétek vissza, és ítélkezzetek fölöttem saját törvényetek szerint!«” *Biblia: Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, Bp., Szent István Társulat, 2006, 1213.

37 „Azt válaszoltam nekik, hogy a rómaiaknak nem szokásuk kiadni egy embert, amíg nem szembesítik a vádlottat vádlóival, és alkalmat nem adnak neki, hogy védekezhessenek a vád ellen.” *Uo.*, 1249.

38 HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 156.

39 *Biblia, i. m.*, 1248.

40 PLUTARKHOSZ, *i. m.*, 571.

41 VARSÁNYI, *i. m.*, 176.

A judaizmus és hasonló káromlások ellen hozott törvényt (1618) szintén a „külső országokban [...] költ gyalázatos”⁴² hírnévvel indokolja Bethlen azon leiratában, amelyre talán Radecius is céloz: „Reméljük, hogy felséged megérti a mi vallásunkat, és vallástételünket a megtartó Jézus Krisztusunknak dűcsőségének nem meghomályosítójának, sőt inkább nagy megvilágosítójának, és az ő országának e világnak minden részein messze való kiterjesztésére nemcsak igen helyesen alkalmazhatónak, hanem munkálkodójának is lenni” elismeri. Biztosabb előzmény ennél maga az országgyűlés és az a gyulaféhevári hitvita, amelyre 1618 őszén Bethlen jelenlétében került sor.⁴³ E vita hevében Csanádi Krisztust „tétetett Istennek” nevezte, ami – bár nem feltétlen merítette ki a nonadorantizmus fogalmát⁴⁴ – nem Sozzini, hanem Dávid Ferenc terminológiájára utalt. Radecius a disputa egyetlen unitárius forrásában, az *Apologiában* így idézi fel az esetet: „Ne is mondja azt senki, hogy mű az Krisztust Istennek valljuk ugyan, de mindazonáltal úgy, hogy ötet tétetett Istennek mondjuk. Mert ha valakik közölünk némely éles kérdésektől, amelyekkel ez tekernék ki tőlek, izgattatván így feleltenek, néznek bizonyára mind ezekre a mostan előhozott helyekre, mind pedig Péter apostolnak amaz világos beszédére (Act. 2. 36.), aholott így szól: Bizony <...>, descriptur.” Abból, hogy Radecius épp az *Apologiában* áll ki Csanádiért, aki valószínűleg önmagáért is síkraszállt a hitvita lappangó jegyzőkönyvében,⁴⁵ az következik, hogy a fejedelem leirata összefüggésbe hozható a gyulaféhevári vitával. Arra vonatkozóan azonban nem áll rendelkezésünkre adat, hogy ekkor is „törökösséggel” vádolták volna az unitáriusokat.

Mindenesetre e vád egész Közép-Európában megtalálható az antisociniánus polémia fegyvertárában. 1612-ben például egy lengyel jezsuita, bizonyos M. Łaszcz azt akarta bizonyítani, hogy az unitáriusok Krisztusról és a Szentírásról ugyanúgy vélekednek, mint

42 „[K]ülső országokban is felőlünk az sokféle vallások miatt költ gyalázatos hírünk nevünk aboleáltassék.” SZILÁGYI, *i. m.*, 489.

43 PAP, *i. m.*, 201–203.

44 A Balázs Mihály 65. születésnapján mondott beszédemben felvettem, hogy Csanádi, aki Enyedi tanítványa volt, első ránk maradt zsenyéjét, a *Magyarázatot* (1615) az *Explicationes* vonatkozó fejezetéből (Mt 28, 19) merítette, s e művében szarkasztikusan bánt azokkal, akik külön úgy könyörögnek a Fiúnak, mint az Atyának. Két évvel később a *Pörölyben* azt a kérdést szegezte ellenfelének a kolozsvári iskolaigazgató, hogy van-e annál nagyobb eretnokség, hogy az ember Jézus önmagában nem érdemel tisztességet. Üres retorika lenne mindez? Talán. 1620-ban Az *Argumentorum de Doctrina Triadis solutió*ban, amely nemcsak Tállyai Z. Márton *Anatome Samosatenianismi* című művében maradt fenn, hanem – mint megállapítottam – azonos az Ms. R. 1562 jelzetű kézirattal (*Explicationes, simul & refutationes argumentorum*) is, Csanádi azt állítja, hogy Krisztust Istenhez hasonlóan tiszteli, mégse species, hanem genus alapján. E szembeállítás a sociniánusoktól egyáltalán nem idegen, Valentin Schmalz például naturának és potestasnak nevezi ezeket. Minthogy azonban a *Solutio* keletkezési körülményei ismeretlenek, ismét csak kérdésként fogalmazhatom meg, hogy szerzője a Toroczka Máté halála utáni időszakban revideálhatta-e álláspontját. Vö. *Anatome samosatenianismi. Sive censvra brevis ac modesta responsionis cuiusdam N. N. Transylvani institutae ad argumenta fere omnia orthodoxorum de doctrina S. S. Trinitatis. Ubi simul aliorum etiam samosatenianorum rationes, nempe: F. Socini, G. Enyedini, C. Ostorodij, V. Smalcij, &c. examinantur.* A Martino Z. THALLYAEO, Vngaro. Lugduni Batavorum; apud Franciscum Hegerum, e regione academiae, 1634, 273, 339.

45 [CSANÁDI PÁL.] *Colloquium inter Paulum Csenadium Samosateianum rectorem scholae Claudiopolitanae et Stephanum Geleinum Orthodoxum collegii Albensis Rectorem. Presente illustrissimo principe Gabriele cum augustissimo suo comitatu publice in minori templo Albae Juliae institutum anno 1618. die 29. Augusti.*

Mohamed és az *Alkorán*.⁴⁶ A lengyel testvérek ezt nem hagyhatták szó nélkül. A „Lengyel Nemes” („Szlachcic Polski”) álnév mögé bújó unitárius szerző választát, a *Mesyasz nowych Arianow wedle Alkoranu Tureckiego* című munkát (1615)⁴⁷ Radecius barátjának és szövetséges társának, Valentin Schmalznak, a rakóvi gyülekezet tanítójának⁴⁸ tulajdonítják a lengyel kutatók, aki több művét a kolozsvári unitárius eklézsia prédikátorának adta.⁴⁹ A barátságukra vonatkozó adatok szétfeszítenék e bevezető kereteit, ezért az alábbiakban inkább Radecius iszlám-ismeretének forrásait veszem számba.

Radecius könyvtárát Bíró Gyöngyi rekonstruálta, innen tudjuk, hogy megvolt neki Bartholomaeus Platina (Bartolomeo Sacchi) II. Pál pápához címzett beszéde a törökök ellen indítandó háborúról és Philippus Lonicerus (Philipp Lonitzer) *Chronicorum Turcicorum* című műve. „Lonicerusról” Pázmány is emlékezik,⁵⁰ a szerző a magyar irodalomtörténetben egyáltalán nem ismeretlen. E munkák mellett birtokosa volt Franciscus Junius (François du Jon) *Sacrorum parallelorum libri tres* című könyvének, amelynek ajánlásában a bibliai kígyó Isten szava elleni machinációiról szólván a Szentírás egészét támadó törökökről is szót ejt, akik hamis prófétákba „csimpaszkodva” a hitelenség mérgét „szívják” magukba, s kigúnyolják Isten szent orákulumát a Szentírásban, ahogy azt a tizenhat éve hozzájuk hulló Adam Neuser példája is bőségesen bizonyítja. Az *Apológiát* mégse ezekkel, hanem Radecius azon kolligátumával hozhatjuk nyilvánvaló kapcsolatba, amely a *Korán* latin fordítását, több kimagasló humanista *Korán*-kommentárjait és törökökről szóló kortárs leírásokat foglal magában.⁵¹ Az is bebizonyítható, hogy Radecius nem annyira a *Korán* szövegét, mint inkább annak paratextusait, azaz a margóra írott eredeti megjegyzéseket szötte bele saját művébe, amely aligha hozott szemléletváltást a reformátusok népszerű teológiai beszédmódjában.

Néhány hónappal később ugyanis Keserői Dajka János generális vizitációra indult Háromszékbe, ahol híveket kérdezett ki a Szentháromság doktrínájáról. Erre az egyik tanú így emlékszik vissza: „Szentkirályban (sic!) az embereket esketni kezdette püspök uram ilyen formán, hogy hiszed-e az Atyát, az Fiát, az Szentlelket. Mondanak az emberek hisszük, de az háromságra nem eskeszünk meg. Monda püspök uram, mond utánam az esketésnek formáját akár micsoda török hiten légy, mert én így szoktam esketni.”⁵² De ez már egy másik történet.

46 Sík Sándor, *Pázmány: Az ember és az író*, Bp., Szent István Társulat, 1939, 96.

47 Köszönöm Keserű Gizellának, hogy segített a 17. századi lengyel szöveg értelmezésében. Ő hívta fel a figyelmemet arra is, hogy szembeszökő különbség a latin és a lengyel szöveg között, hogy utóbbinak a ha-zaárulás vádjával kell megbirkóznia. E váddal az egyháznak a fegyverviseléssel kapcsolatos teljes elutasító álláspontját szegezi szembe.

48 MOLNÁR Dávid, *Az Szent János evangéliuma kezdetinek rövid magyarázatja: Filológiai és teológiai adalékok az RMNy 1646-os tételéhez = Balázs Mihály köszöntése*, kiad. FONT Zsuzsa, Ötvös Péter, Szeged, 2011 (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 30), 364–369.

49 Köszönöm az adatot Bíró Gyöngyinek.

50 BITSKEY István, *Pázmány Péter Korán-cáfolata = Uő, Eszmék, művek, hagyományok (Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1966 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 7), 184.

51 KOVÁCS Lajos, *Adatok Toroczkai Mátéről*, KerMagv, 77(1971), 111.

52 MOLNÁR B., i. m., 269.

Valentinus Radecius *Apologia* című műve több szempontból is érdemes a közlésre. Nemcsak az erdélyi unitárius egyház és egy toposz történetéhez szolgáltat adatokat, hanem izgalmas lehet a *Korán*-cáfolatok, a jogtörténetet, a *genus iudicialét*, a Bethlen-ábrázolásokat, a szinkretista modellt⁵³ (Lachmann) és az alkalmi istentiszteleti formákat vizsgálóknak is. Fazakas Gergely Tamás ugyanis azt feltételezi Milotai Nyilas *Oratiójának* címével kapcsolatban, hogy 1620 körül bevett szokás lehetett a magyar királlyá választott Bethlenért könyörögni az istentiszteleteken.⁵⁴ Ha nem véljük üres pártosznak, regisztrálhatjuk, hogy Radecius is hasonló úzusra utal.⁵⁵ Reméljük, e néhány példa kedvet csinál az olvasáshoz. A latin változatot az Ms. U. 323. jelzetű kézirat, a magyart az OSZK példánya alapján modern átírásban közöljük (a nyelvjárási alakokat, amennyire lehetséges, a mai helyesíráshoz igazítva megtartottuk, s az olvashatóság érdekében mai központozást használtunk).

[1] *Apologia adversus criminationem eorum, qui religionem ecclesiarum in Transylvania de uno Deo Patre et Filio ejus unigenito, Iesu Christo consentientium Turcicam esse affirmant.*

Ad illustrissimum dominum, dominum Gabrielem Bettlen, Dei gratia principem Transylvaniae, partium regni Hungariae dominum et Siculorum comitem &c. &c.

Scripta anno MDCXVIII die 15ta mensis octobris.

[2] *Illustrissime potentissimeque princeps ac domine, domine nobis clementissime!*

Cuilibet homini publice accusato omnia iura defensionem sui permittunt, tam ius divinum et naturale, quam etiam ius gentium atque civile. Nullum enim horum concedit, ut *quisquam indicta causa condemnetur*.⁵⁶ Idque non sine ratione maxima et longe gravissima, quam etiam Iulianus⁵⁷ ille augustus, etsi alioqui christianae religionis hominibus non parum inimicus, ingenue tamen agnovisse legitur. Is enim *Delphidius*⁵⁸ *oratori vehementer quemdam accusanti et prae argumentorum inopia exclamanti: „Ecquis, florentissime Caesar, nocens esse poterit usquam, si negare suffecerit?“, respondit: „Ecquis vero innocens esse poterit, si accusasse*

53 ÖRY Katinka, *Olvasatlanság – olvashatatlanság: Az ambiguitás retorikája Rimay János Balassi-epicédiumának kísérőszövegeiben*, ItK, 111(2007), 581.

54 FAZAKAS Gergely Tamás, *Milotai Nyilas István könyörgése Bethlen Gáborért: Néhány adalék az országos imádságok újabb kutatásainak fényében = „...mint az gyümölczös és termett szőlöveszszóc...“: Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Balassi, 2010, 175.

55 „Mű pedig, amiképpen eddig is sziből cselekedtük, ennek utána is el nem mulatjuk a mi ekléziánkban amaz mindenekfelett való, hatalmas Istent alázatos könyörgésekkel, felséged nevével tisztelni, és szívünknek belső indulatjából származó könyörgő szókkal ötle kérti, hogy felségedet mind a szerencsés életnek minden ékességével, mind szerencsés birodalmának oltalmazó erősségével meggazdagítván sokáig tartsa meg, és minekutána felséged e világon virágzó és dicsíretes életének minden részeit maga nevének halhatatlan dicsíretivel boldogul eltöltendi, azt végezetre az mennyei és örökké tartó dűcsőségre vegye fel.”

56 Vö. Jn 18, 31; Csel 25, 16.

57 Flavius Claudius Iulianus, ismertebb nevén Iulianus Apostata, Arius tanainak követésével felhagyó keresztényüldöző császár (331–363).

58 Attius Tiro Delphidius, Burdigalából származó férfi.

*sufficiet?*⁵⁹ Quare cum nos, qui in hoc inclyto regno sub tutela et protectione illustrissimae celsitudinis vestrae, domini nostri clementissimi vivimus, saepe in publicis concionibus ante celsitudinem [3] vestram accusemur. Et hesterno etiam die⁶⁰ accusati simus, quod Turricam magis fidem, quam christianam amplectenter obstaculo simus, quominus rex ille gloriae, Iesus Christus, mundi servator in hoc regno vestrae celsitudinis gubernatione divinitus commisso vere agnoscatur et celebretur. Existimavimus divino atque humano esse concessum, ut ipsa necessitate jam plane adacti de nostri nominis defensione cogitaremus, ne forte nostrum silentium pro culpae conscientia ab aliquo habeatur.⁶¹ Rogamus igitur ea, qua decet, cum animi humilitate ac demissione illustrissimam celsitudinem vestram, ut hanc nostram Apologiam tanquam plane necessariam agnoscere velit, et causam hanc non ex adversariorum nostrorum delatione, qui ob praejudicatas suas opiniones multa de nobis sinistre referunt, sed ex ipsa nostra confessione, quam hic afferimus, iudicare dignetur. Quodsi huic petitioni nostrae illustrissima celsitudo vestra benignissime annuerit, et ut princeps vere christianus et naturae clementissimus in hoc negotio tam arduo [4] alteram etiam aurem reo sese defendenti adhibuerit.⁶² Id, quod rex ille ethnicus, Alexander Magnus Macedo semper in re vel minima fecisse legitur.⁶³ Speramus fore, ut celsitudo vestra intelligat, religionem et confessionem nostram ad gloriam Iesu Christi, servatoris nostri non quidem obscurandam, sed vehementer potius illustrandam, et ad fines regni ipsius in omnes orbis terrae partes longe lateque proferendos perquam esse non modo accomodatam, verum etiam efficacem. Etsi vero nos de Turcarum fide et lege non ita sumus solliciti, ut in eam nobis magnopere inquirendum esse existimemus, tamen cum ipsorum lex, quam Coranum sive Alcoranum appellant, edita sit opera praestantissimi cujusdam Helvetici theologi, Theodori Bibliandri⁶⁴ scilicet, idque ipsius Martini Lutheri praefixa,⁶⁵

59 „Ekkor Delphidius, egy szenvedélyes szónok, hevesen rátámadt a vádlottra, és a bizonyítékok hiánya miatt felbőszülve ilyen szavakra fakadt: »Ugyan kit nyilváníthatunk bűnösnek, hatalmas caesar, ha már a puszta tagadás is elegendő?« Erre Iulianus azon nyomban bölcsen így válaszolt: »Vajon kit nyilváníthatunk ezután ártatlannak, ha a puszta vád is elegendő?« MARCELLINUS, *i. m.*, 157.

60 1618. október 14.

61 Vö.: Si tacent, satis dicunt (CICERO). Qui tacet, consentire videtur (IUSTINIANUS a *Corpus Iuris Civilis*ben).

62 Audiatur et altera pars.

63 Mondják, hogy mikor halálbüntetéssel járó büntetésekben bíraskodott, vádbeszéd közben mindig befogta egyik fülét, hogy a másikat szabadon és elfogulatlanul megőrizze a vádlott meghallgatására. PLUTARKHOSZ, *i. m.*, 571.

64 16. századi zürichi reformátor, ő rendezte sajtó alá a *Korán* szövegét.

65 KOVÁCS, *i. m.*, 111. Kovács Lajos hívta fel a figyelmet arra, hogy a *Korán* latin fordítása egy példányának Radecius volt a birtokosa. Az adatot frissítendő álljon itt BÍRÓ Gyöngyi jegyzete:

Koll. 1. [KORÁN]; BIBLIANDER, Theodorus ed.

Machumetis Saracenorum principis, eiusque successorum vitae, doctrina, ac ipse Alcoran, quo velut authentico legum divinarum codice Agareni et Turcae, aliisque Christo adversantes populi reguntur...

His adiunctae sunt Confutationes multorum... authorum, Arabum, Graecorum, et Latinorum, una cum Philippi Melanchtonis praemotione... Adiuncti sunt etiam De Turcarum, sive Sarracenorum... origine, ac rebus gestis, a DCCCC annis ad nostra usque tempora, Libelli aliquot... Haec omnia in unum volumen redacta sunt, opera et studio Theodori Bibliandri... (Basileae?), 1550, (Johannes Oporinus), 3 vol., in fol.

Koll. 2. BIBLIANDER, Theodorus

eam inspicimus. Et nos aliquando non quidem discendi causa, sed ut justa eaque tremenda Dei altissimi iudicia eo magis admiremur, dum cernimus, quo caecitatis et dementiae eos tandem prolabi sinat, qui sanctissimo verbo ipsius posthabito sui cerebri commenta sibi sequenda proponunt. [5] Praeterea etiam ut nugas atque blasphemas in Corano illo contentas eo magis abominemur. Et denique ut innocentiae nostrae conscientia tanto suavius perfruamur, dum videmus, quam vehementer fides et confessio nostra a Turcica fide dissideat, contra quam ab adversariis nostris traducimur atque accusamur.

Itaque Turcarum fides in eo potissimum consistit, quod ipsi praeter dominum nostrum, Iesum Christum alium receperunt magistrum, nempe Machometem, et Christi evangelio seposito aliam legem, nempe Machometis Alcoranum sequuntur. Nostra vero fides asserit, quod *unicus sit in perpetuum magister noster, nempe Christus* (Mat. 23: 8). Nos dicimus cum Paulo apostolo: „*Si quis non amat dominum nostrum, Iesum Christum, sit anathema Marana tha!*” (1 Cor. 16: 22). Nos sacrosanctum Iesu Christi evangelium ita amplectimur, ut cum eodem apostolo dicamus: „*Sed licet nos aut Angelus de caelo evangelizet vobis, praeterquam quod evangelizavimus vobis, anathema sit!*” (Gal. 1: 8). Et fatetur quidem Turcarum legislator, Machomet (azoara⁶⁶ 35⁶⁷) Christum fuisse Dei legatum atque prophetam, sed tamen seipsum *Dei legatum* postremum, se *postremum* [6] *omnium sigillum et cumulum accessisse* profitetur (azoara 43⁶⁸). *Ante* suum adventum *neque Iudaeos neque Christianos quidquam scivisse* asserit (azoara 108⁶⁹), et propterea etiam evangelium spernit prae suo Alcorano, quem (azoara 66⁷⁰) *ab ipso Deo compositum* et (azoara 55⁷¹) ipsius *Dei manu scriptum* dicit, eumque toties commendat, ut numerus vix possit iniri. Et azoara

---

Temporum a condito mundo usque ad ultimam ipsius aetatem supputatio, partitio que exactior. Universae quidem historiae divinae, ecclesiasticae et exterae Latinorum, Graecorum, Aegyptiorum, Chaldaeorum, Germanorum et aliarum gentium accomodata... *Quam* scribebat Theodorus Bibliander... Basileae, 1558, per Joannem Oporinum, (apud Jacob. Parcum), in fol.

Mai jelzet: TB f-532

Prov.: 1. I B 1559 (supralibros) 2. Matthaei Torozkaj 3. olim, nunc Valentinj. Radecij.

- 66 Az „azoara” szó egyesek szerint a szúra helytelen fordítása, az annotáló összekevert két arab kifejezést. A szúrát („szín” betűvel írva), mely egy fejezetet jelent, és inkább a vallásfilozófiában, mint a köznyelvben használatos, illetve a szúrát („szád” betűvel írva), mely egyszerre jelenti az arisztotelészi filozófia „formáját” és az „ember arcát”. SEGESVÁRY Viktor, *Az iszlám és a reformáció: Tanulmány a zürichi reformátorok iszlámmal szembeni magatartásáról 1510–1550*, Hága, Mikos International, 2005, 103.
- 67 A 35. azoara a 25. szúrával azonos, e szúrában azonban nem vallja meg Mohamed, hogy Krisztus Istennek követe és prófétája volt. Radecius valószínűleg téved. Jézus mint próféta az alábbi helyeken jelenik meg: 2:87, 2:136, 3:48–51, 3:84, 4:162, 4:171, 5:46, 6:85, 33:7, 42:13, 43:63–66, 57:27, 61:6.
- 68 Radecius a *Koránból* merít: 33:40: Machometus nequaquam pater alicuius, uestrique tantum Dei, scientis omnia, legatus, postremum omnium sigillum et cumulus accessit. „Mohamed egyetlen férfinak sem apja közületek, hanem Allah küldötte és a próféták pecsétje! Allah minden dolog tudója.” *Korán*, ford. SIMON Róbert, a fordítást az eredetivel FODOR Sándor vetette egybe, Bp., Helikon, 1987 (Prométheusz Könyvek, 17), 300.
- 69 Radecius a margóra írott eredeti megjegyzésből merít, amelynek szerzőjét ma lehetetlen bizonyossággal megállapítani (Pierre de Poitiers?): Ante Machometem neque Iudaei neque Christiani quicquam sciuerunt.
- 70 Radecius a margóra írott eredeti megjegyzésből merít: Per occasum iurat, Alcoran a Deo compositum.
- 71 Radecius a margóra írott eredeti megjegyzésből merít: Alcoran Dei manu scriptus.

71.⁷² diserte ait *Dei consilium esse, ut sua Lex* (nimirum ipse Alcoranus) *omnibus legibus* antecellat. Nos vero, cum Christum a Deo missum, cum ipsum prophetam fuisse dicimus, intelligimus, eum talem fuisse Dei legatum atque prophetam, *in quo omnis plenitudo divinitatis habitat corpolariter* (Col. 2: 9); *ex cuius plenitudine nos omnes haurimus gratiam pro gratia* (Ioh. 1: 16); *qui et imago Dei inconspicui* (Col. 1: 15). Per quem cum Deus ultimo fuerit locutus, ipse etiam *sit splendor gloriae Dei et expressus character substantiae ejus* (Heb. 1: 3); *qui est lux ipsius mundi* (Ioh. 8: 12); *qui est via, veritas et vita* (Ioh. 14: 6); *in quo omnes promissiones Dei factae sunt amen in gloriam Dei* (2 Cor. 1: 20). [7] Hujus nos legem firmiter toto pectore tenemus, impuram autem illam Mahometicam et toto animo adhuc aversati fuimus, et porro etiam Deo ipso et Iesu Christo opem nobis ferente tanquam maximarum blasphemiarum colluviem atque sentinam aversabimur.

Lex et fides Turcarum negat Iesum Christum esse mortuum pro nobis. Nam azoara 11.⁷³ disertissime dicitur *Iudaeos non Christum Mariae filium peremisse, sed alium* quempiam *interfecisse ipsius similem, Deum autem incomprehensibilem Christum ad se transmigrare fecisse*. Et ita Christi mortem negantes ejusdem etiam negant resurrectionem, ac proinde potissimam evangelii partem abjiciunt, quam Paulus apostolus ipsum evangelium appellare non dubitat, dum ait: „*Notum facio vobis evangelium, quod evangelizavi vobis, quod et accepistis, in quo et statis, per quod et salvamini. Tradidi enim vobis in primis, quod et accepi, quoniam Christus mortuus est pro peccatis nostris secundum Scripturas et quia sepultus est et quia resurrexit tertia [8] die secundum Scripturas*” (1 Cor. 15. 1. 2. 3). Abjiciunt potissimum argumentum supremae erga nos dilectionis Dei et Patris nostri benignissimi, de quo apostolus: „*Deus commendat charitatem suam erga nos, quoniam, cum adhuc peccatores essemus, Christus pro nobis mortuus est.*” (Rom. 5: 8.) Abjiciunt potissimum etiam argumentum fidei et spei de resurrectione nostra, quae nobis per Christi mortem atque resurrectionem est comprobata; quemadmodum (1 Cor. 15. et The. 4.) copiose a Paulo apostolo demonstratur. Nos vero et corde credimus et ore profiteamur *Christum mortuum esse propter peccata nostra et resuscitatum propter justificationem nostram* (Rom. 4: 25). *Christum nos lavasse sanguine suo a peccatis nostris* (Apoc. 1: 5). *Christum passum esse pro peccatis nostris, justum pro injustis, ut nos ad Deum adduceret* (1 Pet. 3, 18).

Lex et fides Turcarum Iesum Christum Mariae quidem filium appellat, sed Dei filium esse per summam blasphemiam manifestissime negat, et blasphemum hoc esse ait de

72 Radecius a margóra írott eredeti megjegyzésből merít: *Dei consilium ut lex Machumetis omnibus legibus praeemineat.*

73 Radecius a *Korán*ból és a margóra írott eredeti megjegyzésből is meríthetett: *Christus non crucifixus Iudaeis sed alius ei similis, ut Cerdo, et alii haeretici, loquitur. 4:157–158: Unde Mariae blasphemiam et immoderatam contumeliam inferunt, seque Christum Mariae filium Dei nuncium peremisse perhibent. Sed nequaquam eum, imo sui similem suspendentes interfecerunt: profites etiam se suae caedis auctores, cordibus suis non minimam ambiguitatem inde gerunt. Sed eum nullatenus interfecerunt. Quia Deus incompraehensibilis et sapiens, eum ad se transmigrare fecit. „És [mivel] azt mondták: »Megöltük Jézust, a Messiást, Mária fiát, Allah küldöttét« – holott [valójában] nem ölték meg őt és nem feszítették Keresztre, hanem [valaki más] tétetett nekik [Jézushoz] hasonlónak [és azt ölték meg]. Akik [Jézust] illetően összekülönböztek, azok kétségben vannak felőle. Nincs tudomásuk róla, csupán vélekedésüket követik. Bizonyosan nem ölték meg őt, ellenkezőleg, Allah magához emelte őt. Allah hatalmas és bölcs.» SIMON, i. m., 72.*

Christo sentire, et Christianos, qui ita sentiunt, [9] condemnat.⁷⁴ Nos autem et credimus et confitemur Iesum Christum esse Dei filium, et quidem *unigenitum Dei filium* (Ioh. 3: 16) et *proprium filium Dei* (Rom. 8: 32), idque tum alias ob causas in sacris literis expressas, tum vero propterea, quod inde a conceptione et nativitate sua nullum habuerit alium patrem praeter ipsum unicum et altissimum Deum, quemadmodum *angelus Mariam virginem alloquens clarissime exponit, cum dicit: »Spiritus Sanctus superveniet in te, et virtus altissimi obumbrabit tibi: ideoque quod nascetur ex te sanctum, vocabitur filius Dei«* (Luc. 1: 35). Turcae blasphemiae eos insimulant et condemnant, qui dominum Iesum confitentur esse Dei filium.⁷⁵ Nos vero cum Ioanne apostolo dicimus: „*Quisquis confessus fuerit, quoniam Iesus est filius Dei, Deus in eo manet, et ipse in Deo.*” (1 Ioh. 4: 15).

Lex et fides Turcarum negat dominum nostrum, Iesum *Christum* esse *Deo aequalem*, et iis, [10] qui hoc credunt, maledicit, quemadmodum videre est tum alibi, tum vero azoara 14.⁷⁶ et 22.⁷⁷ et 27.⁷⁸ et 33.⁷⁹ et 35.⁸⁰ et 37.⁸¹ et 61.⁸² &c. Ipsa vero Turcica fides manifeste blasphemata, cum hoc negare non veretur. Nam si existimat Deum Patrem non potuisse

74 Vö. 4:171, 9:30, 19:34–36, 43:58 stb.

75 Vö. 4:173, 9:30, 19:37, 43:65 stb.

76 Radecius a *Koránból* és a margóra írott eredeti megjegyzésből is meríthetett: Increduli Christum aequalem Deo ponentes. 6:1: Increduli uero, alium Christi Deo consimilem et aequalem ponunt. „Dicsőség Allahnak, aki megteremtette az eget és a földet, és létrehozta a sötétséget és a fényt. [Ezek] után azok, akik hitetlenek, [más lényeket] tartanak Urukkal egyenlőknek!” SIMON, *i. m.*, 90.

77 12:106–107: „És legtöbben nem hisznek Allahban, csak úgy, hogy közben [más isteneket] társítanak [mellé]. Vajon biztonságban érzik magukat, hogy [nem] lepi meg őket Allah büntetése, ami [mindent] beborít, vagy hogy [nem] lepi meg őket az Óra, úgy hogy észre sem veszik [eljövetelét]?” SIMON, *i. m.*, 172.

78 Margóra írott eredeti megjegyzés: Unus Deus colendus. 17:22: „Ne helyezz Allah mellé más istent, nehogy azután ottmaradjál gyalázatban, elhagyatottan!” SIMON, *i. m.*, 198. Margóra írott eredeti megjegyzés: Unus tantum Deus: quia pluralitas seditionem pareret. Argumentum ualidum contra gentiles, non contra Christianos, colentes unum Deum in essentia, trinum in personis. etc. 17:39: „Ez annak a bölcsességnek a része, amelyet az Urad sugallt néked. És ne helyezz Allah mellé más istent, különben a gyehennába vettetsz gyalázatban, félredobva!” SIMON, *i. m.*, 199. 17:42: „Mondd: »Ha – amiképpen ők állítják – más istenek lennének mellette, akkor utat keresnének a trónus Urához.«” SIMON, *i. m.*, 200.

79 23:32: „És elküldtük közéljük egy közülünk való küldöttet. [Azt mondta:] »Szolgáljátok Allahot! Nincs más isteneket rajta kívül! Vajon nem akartok istenfélők lenni?»” SIMON, *i. m.*, 244. Margóra írott eredeti megjegyzés: Non infirmis rationibus unum Deum colendum esse probat. Coeli septem. Male subiungit, Deum non habere filium: sic enim plures Dei essent feretque seditio inter eos. 23:91: „Allah nem nemzett fiát és nem volt mellette más isten. Különben minden isten elvonná azt, amit ő teremtett meg, s egyesek bizonytalán a többiek fölé kerekednének. Magasztaltassék Allah! [Mennyire fölötte áll Ő] annak, amit állítanak!” SIMON, *i. m.*, 247.

80 Margóra írott eredeti megjegyzés: Negat Dei filium. 25:3: „Ők azonban más isteneket választottak helyette, akik nem teremtenek semmit, hanem ők maguk teremtmények, akik még sajátmaguknak sem képesek ártani vagy használni, és nincs hatalmuk sem halálon, sem életen, sem feltámadáson.” SIMON, *i. m.*, 255.

81 Margóra írott eredeti megjegyzés: Disputat unum Deum uerum esse colendum. 27:59–64: „Mondd: »Dicsőség Allahnak! És békesség legyen az ő szolgálói, akiket kiválasztott! Vajon Allah jobb-e vagy az, amit ők társítanak [mellé]?« Vagy ki teremtette az eget és a földet, és küldött le nektek vizet az égből? [...] Vajon Allah mellett egy [másik] isten? Mennyire fölötte áll ő annak, amit társítanak [mellé]!” SIMON, *i. m.*, 272–273.

82 Margóra írott eredeti megjegyzés: Error castigandus, quod Deus habeat parem. 51:51: „Ne helyeztetek más istent Allah mellé! Tőle [küldött] nyilvánvaló intőtök vagyok.” SIMON, *i. m.*, 376.

Christum ad sui aequalitatem evehere, nonne omnipotentiam ei adimit? Si vero sentit Deum hoc facere noluisse, plurimis certe sacrae Scripturae testimoniis contradicit, quae manifeste fatentur Christum esse Deo aequalem, et praeterea quomodo haec aequalitas sit intelligenda, quibusve in rebus consistat, apertissime docent. Quod autem Christus Deo sit aequalis, testatur Paulus apstolus (Phil. 2: 6) inquires: „*Iesus Christus in forma Dei cum esset, non rapinam arbitratus est esse se aequalem Deo*” &c. Quomodo autem haec aequalitas sit intelligenda, quibusve in rebus Deus Christum sibi aequalem esse voluerit, exponitur tum alibi, tum vero Ioh. 5: 20. 21., ubi ipsemet servator noster ait: „*Pater [11] diligit Filium et omnia demonstrat ei, quae ipse facit, et majora his demonstrabit ei opera, ut vos miremini. Sicut enim Pater suscitavit mortuos et vivificat, sic et Filius, quos vult, vivificat.*” Et eod. cap. v. 26.: „*Sicut Pater habet vitam in semetipso, sic dedit et Filio vitam habere in semetipso, et potestatem dedit ei iudicium etiam facere, quia Filius hominis est.*” Et eod. cap. v. 22. 23.: „*Pater non iudicat quemquam, sed iudicium omne dedit Filio, ut omnes honorificent Filium, sicut honorificant Patrem.*” Et Joh. 3. 35.: „*Pater diligit Filium et omnia tradidit ei in manus.*”

Lex et fides Turcarum negat Dominum nostrum Iesum Christum esse Deum, et iis, qui hoc confitentur, imprecatur, ut ipsos *Deus confundat*, eosque in ignem abituros esse affirmat, quemadmodum videre est azoara 11.⁸³ et 12.⁸⁴ et 19.⁸⁵ et 25.⁸⁶ et 27.⁸⁷ &c. Nos vero

- 83 Margóra írott eredeti megjegyzés: Iesus Dei nuncius spiritus, uerbum, non tamen Deus. 4:171: „Ti írás birtokosai! Ne lépjétek túl a határt a ti vallásotokban és ne mondjátok Allahról mást, csak az igazságot! Jézus, a Messiás, Mária fia [csupán], küldötte Allahnak, és az ő szava, amit sugalmazott Máriának, és belőle [kiáradó] szellem. Higgyetek hát Allahban és az ő küldötteiben és ne mondjátok azt, hogy »Három!« Hagyjátok abba! Jobb az nektek! Allah csupán egyetlen Isten. Magasztaltassék! Hogyan is lehetne gyermeke! Övé [mind]az, ami az egekben és a földön van. Allah elégséges istápoló!” SIMON, *i. m.*, 73.
- 84 Margóra írott eredeti megjegyzés: Iesum Christum Deum confitentes, increduli. 5:17: „Bizony hitelenek azok, akik azt mondják: »Allah: a Messiás, Mária fia.« Mondd nekik: »Ki érhetne el Allahal szemben bármit is, ha úgy akarná, hogy elpusztítsa a Messiást, Mária fiát és az anyját és mindenkit, aki csak van a földön?« Allahé [mind]az, ami az egekben és a földön van és [mind]az, aki közöttünk van. Megteremti, amit akar. Allah mindenek fölött hatalmas.” SIMON, *i. m.*, 77.
- 85 Margóra írott eredeti megjegyzés: Christianos taxat, quod Iesum pro filio Dei colant, et pontifices pro suis dominis et Dei loco uenerentur. 9:30–31: Iudaeos, dicentes Ozair esse filium Dei: Christianos uero, Iesum, quorum uerba praedecessorum nugis assimilantur, confundat deus... „A zsidók azt mondják »Uzayr Allah fia.« És a keresztények azt mondják: »A Messiás Allah fia.« Ezt mondják ők a szájukkal. [Állításukkal] hasonlítanak azoknak beszédéhez, akik korábban hitetlenek voltak. Allah átka legyen rajtuk! Hogy fordulhatnak el [ennyire az igazságtól]?! Írástudóikat és szerzeteseiket és Mária fiát, a Messiást Allah mellé uraiknak tették meg, holott nem kaptak más parancsot, csak azt, hogy egy istent szolgáljanak. Nincs más isten rajta kívül! Magasztaltassék! [Mennyire fölötté áll ő] annak, akit társítanak [mellé]!” SIMON, *i. m.*, 133.
- 86 Margóra írott eredeti megjegyzés: Plures Deos constituentes, sui dogmatis piget. 15:95–96: „Bizony, mi elegendők vagyunk nektek a gúnyolódókkal szemben, akik Allah mellé egy másik istent helyeznek. De majd megtudják!”
- 87 Margóra írott eredeti megjegyzés: Unus Deus colendus. 17:22: „Ne helyezz Allah mellé más istent, nehogy ottmaradjál gyalázatban, elhagyatottan.” SIMON, *i. m.*, 198. Margóra írott eredeti megjegyzés: Unus tantum Deus: quia pluralitas seditionem pareret. Argumentum ualidum contra gentiles, non contra Christianos, colentes unum Deum in essentia, trinum in personis. etc. 17:39: „Ez annak a bölcsességnek a része, amelyet az Urad sugallt néked. És ne helyezz Allah mellé más istent, különben a gyehennába vettetsz gyalázatban, félredobva!” SIMON, *i. m.*, 199. 17:42: „Mondd: »Ha – amiképpen ők állítják – más istenek lennének mellette, akkor utat keresnének a trónus Urához.«” SIMON, *i. m.*, 200.

cum Joanne evangelista fatemur Christum esse Deum (Ioh. 1: 1), cum Thoma [12] apostolo confitemur *eum esse Deum nostrum et Dominum nostrum* (Ioan. 20: 28), cum Paulo apostolo dicimus *esse Deum super omnes in saecula benedictum* (Rom. 9: 5). Quin Christus ipsemet divinitatem suam contra Iudeos asserit (Ioh. 10: 34. 35. 36.) inquit: „*Nonne scriptum est in lege vestra: »Ego dixi Dii estis?« Si illos dixit Deos, ad quos sermo Dei factus est, et non potest solvi Scriptura, quem Pater sanctificavit et misit in mundum, vos dicitis: »Quia blasphematis!« quia dixi: Filius Dei sum?»*. Et quomodo eum non agnosceremus Deum nostrum, de cuius divino imperio et potestate tam manifeste Scriptura pronunciat? Ipsemet enim servator inquit (Mat. 28: 18): „*Data est mihi omnis potestas in caelo et in terra.*” Et Paulus apostolus (Eph. 1: 20. 21. 22): „*Deus suscitavit eum (nempe Iesum) a mortuis, et collocavit ad dexteram suam in caelestibus, supra omnem principatum et potestatem et virtutem et dominationem et omne nomen, [13] quod nominatur non solum in hoc saeculo, sed etiam in futuro; et omnia subiecit sub pedes ejus et ipsum dedit caput super omnia Ecclesiae.*” Et (1 Cor. 15: 27.) idem apostolus asserit, quod *omnia sub pedes ejus sint subjecta, eo tantum excepto, qui subiecit ei omnia*. Neque est quod quisquam objiciat, nos Christum quidem Deum profiteri, sed ita tamen, ut dicamus ipsum esse factum Deum. Nam si aliqui⁸⁸ nostratum captiosis quibusdam quaestionibus, quibus hoc ab ipsis exprimeretur, sollicitati, ita respondere, respexerunt sane tum ad loca illa modo citata, tum vero ad Petri apostoli disertissima verba (Act. 2: 36), ubi inquit: „*Certissime ergo sciat omnis Domus Israel quia et Dominum et Christum eum Deus fecit, hunc Iesum, quem vos crucifixistis.*” Praesertim cum et antiquos illos theologos, qui patres vocantur, ad haec loca respicientes vel simili, vel hoc ipso etiam modo locutos fuisse legamus. [14] Irenaeus enim, patrum fere antiquissimus, ita ait lib. 3. cap. 12.⁸⁹ „*Quoniam qui passus est sub Pontio Pilato, hic Dominus est omnium et rex et Deus et iudex, ab eo qui est omnium Deus accipiens potestatem.*” Et Lactantius Divinarum instit. lib. 4. cap. 14.⁹⁰ „*Propterea quia tam fidelis extitit, quia sibi nihil prorsus assumpsit, ut mandata mittentis impleret, et sacerdotis perpetui dignitatem, et regis summi honorem, et iudicis potestatem, et Dei nomen accepit.*” Et Ambrosius de Fide ad Gratianum imperatorem scribens (lib. 1. cap. 7.) ait:⁹¹ „*Imperiti legant et intelligant. Sic enim scriptum est: Et Deum eum et Christum fecit Deus hunc Iesum, quem vos crucifixistis.*”

Lex et fides Turcica *domino* nostro, *Iesu Christo adorationem et cultum* denegat divinum, et eis, qui *Iesum adorant*, imprecatur, ut eos *Deus confundat* [15] (azoara 19.⁹²

88 A gyulafehérvári hitvita (1618) hevében Csanádi Krisztust tétetett istennek nevezte.

89 Szent Irenaeus lyoni püspök fő művéről, az *Adversus Haereses*ről (180–185 között) van szó, amelyben a gnószisz tanait elemzi.

90 Lactantius (250–317?), Constantinus császár fiának nevelője fő művét, az *Isteni tanításokat* a kereszténység védelmében írta. L. Caelius Firmianus LACTANTIUS, *Isteni tanítások: Divinae institutiones*, ford. DÉR Katalin, Bp., Kairosz, 2012 (Catena: A Pécsi Tudományegyetem Patrisztika Központja és a Kairosz Kiadó közös sorozata, Fordítások, 11), 298.

91 Szent Ambrus (?–397), Miláno püspöke Gratianus császár kérésére írta meg *A hitről* való munkáját, amelyben szentháromságtani kérdéseket fejteget a nikaiai dogma szellemében.

92 Radecius a *Koránból* és a margóra írott eredeti megjegyzésből is meríthetett: Christianos taxat, quod Iesum pro filio Dei colant, et pontifices pro suis dominis et Dei loco uenerentur. 9:30–31. Iudaeos, dicentes Ozair esse filium Dei: Christianos uero, Iesum, quorum uerba praedecessorum nugis assimilantur, confundat deus: qui etiam suos sacerdotes atque pontifices, Iesumque Mariae filium sibi dominos loco

et 25⁹³), quin et fabula in blasphemo illo Alcorano affertur de Christo apud Deum sese excusante, quod non docuerit homines, ut se adorent.⁹⁴ Nos vero divinum cultum et adorationem Christo, servatori nostro competere disertissimis Sacrarum Literarum testimoniis edocti libentissime agnoscimus et confitemur. Ita enim Paulus apostolus inquit (Phil. 2: 9. 10. 11): „*Humiliavit semetipsum factus obediens usque ad mortem, mortem autem crucis. Ideo et Deus illum superexaltavit et donavit illi nomen, quod est super omne nomen, ut in nomine Iesu omne genu flectatur, caelestium et terrestrium et infernorum, et omnis lingua confiteatur, quod Dominus est Iesus Christus, ad gloriam Dei Patris.*” Et Heb. 1: 6. dicitur: „*Cum autem introducit primogenitum in mundum, dicit: »Et adorent eum omnes Angeli Dei«.*” Hinc etiam legimus (Apoc. 5: 8. 9. 10):⁹⁵ „*Et cum accepisset librum, quatuor Animalia et [16] viginti quatuor seniores ceciderunt coram Agno, habentes singuli citharas et phialas aureas plenas odorem, quae sunt orationes sanctorum. Et cantabant canticum novum dicentes: »Dignus es accipere librum et aperire signacula ejus, quoniam occisus es et redemisti nos Deo in sanguine tuo ex omni tribu et lingua et populo et natione, et fecisti nos Deo nostro reges et sacerdotes, et regnabimus super terram.*” Et v. 11. 12: „*Et vidi et audivi vocem angelorum multorum in circuitu throni et animalium et seniorum, et erat numerus eorum millia millium, dicentium voce magna: »Dignus est Agnus occisus accipere virtutem et divitias et sapientiam et fortitudinem et honorem et gloriam et benedictionem.*” Et v. 13. additur, quod omnis creatura adoret non solum sedentem in solio, sed et Agnum. Ita enim legimus: „*Et omnem creaturam, [17] quae est in caelo et super terram et sub terra et quae sunt in mari et quae in eo, omnes audivi dicentes: »Sedenti in throno et Agno benedictio et honor et gloria et postestas in saecula saeculorum.*” Et quatuor animalia dicebant: »Amen«.

Ex his igitur illustrissime princeps, domine clementissime satis superque manifestum jam est, quam longe lateque religio nostra a Turcica fide vel perfidia potius dissideat,

---

Dei sumentes, uenerantur: cum ipsis praeceptum sit, non nisi Deum unum adorare... „A zsidók azt mondják »Uzayr Allah fia.« És a keresztények azt mondják: »A Messiás Allah fia.« Ezt mondják ők a szájukkal. [Állításukkal] hasonlítanak azoknak beszédéhez, akik korábban hitetlenek voltak. Allah átka legyen rajtuk! Hogy fordulhatnak el [ennyire az igazságtól]?! Írástudóikat és szerzeteseiket és Mária fiát, a Messiást Allah mellé uraiknak tették meg, holott nem kaptak más parancsot, csak azt, hogy egy istent szolgáljanak. Nincs más isten rajta kívül! Magasztaltassék! [Mennyire fölötté áll ő] annak, akit társítanak [mellé]!” SIMON, *i. m.*, 133.

93 Margóra írott eredeti megjegyzés: Plures Deos constituentes, sui dogmatis piget. 15:95–96: „Bizony, mi elegendőek vagyunk nektek a gúnyolódókkal szemben, akik Allah mellé egy másik istent helyeznek. De majd megtudják!” SIMON, *i. m.*, 186.

94 Radecius az 5:116–117-re céloz: „[És emlékeztetek arra], mikor Allah azt mondta: »Jézus, Mária fia! Mondtad-e vajon te az embereknek azt, hogy: 'Vegyetek engem és anyámat Allah mellé két istennek?'« [Jézus pedig] azt mondta: »Magasztaltassál! Hogy jönnék én ahhoz, hogy olyasmit mondjak, amihez nincsen jogom. Ha én [valóban] ezt mondtam volna, akkor te tudnád azt. Te tudod azt, amit én [elrejték] magamban, de én nem tudom, mit [rejtessz el] te magadban.« Bizony, [egyedül] te vagy az, aki tudván tudod a rejtett dolgokat. Csak azt mondtam nekik, amit te megparancsoltál nekem, hogy: »Szolgáljátok Allahot, az én Uramat és a ti Uratokat!« És tanú voltam velük szemben, ameddig közöttük tartózkodtam. Miután pedig magadhoz szólítottál engem, te lettél őrző fölöttük. Te vagy minden dolog tanúja.” *Korán: A Korán és világa*, ford. SIMON Róbert, Bp., Helikon, 2001, 88–89.

95 Radecius saját felekezetére vonatkoztatja e szentírási helyet.

et quam immerito tam acerbae in nos accusationes instituantur. Etsi vero talionis lege merito adversum tam iniquos nostri accusatores agere possemus, tamen a Christo, unico magistro et servatore nostro edocti ejusque sacrosanctum exemplum secuti (1. Pet. 2: 23: „*Qui cum conviciis afficeretur, non contra conviciabatur, cum pateretur, non comminabatur, sed rem omnem illi [18] juste judicanti permittebat*”). Nos etiam Deum oramus, ut malevolis nostris mentem meliorem concedere, et hanc tam gravem et atrocem, qua nos afficiunt, injuriam, benigne condonare velit. A vestra autem illustrissima celsitudine, domino nostro clementissimo, in cujus tutela atque protectione nobis, ejusdem fidelibus subditis secundum Deum omne est perfugium, humilime et enixe petimus, ne ejusmodi iniquis delationibus posthac vel fidem, vel aures etiam adhibere velit, sed tanquam princeps et natura, et instituto aequitatis amantissimus et cupidissimus, innocentiam nostram adversum inimicos nostros defendendam suscipiat. Nos vero, quemadmodum adhuc ex animo fecimus, non intermitteremus etiam posthac in nostra [19] ecclesia castissimis precibus summum illum et praepotentem Deum illustrissimae celsitudinis vestrae nomine venerari, et ex intimo animi affectu supplicibus verbis ab ipso contendere, ut illustrissimam celsitudinem vestram omnibus et beatissimae vitae ornamentis et felicissimi imperii praesidiis cumulatam quam diutissime conservet. Et postquam celsitudo vestra omnes hic florentissimae et laudatissimae vitae numeros, cum immortalis nominis sui commendatione felix expleverit, eam tandem ad decus et gloriam caelestem ac sempiternam extollat.

[20] A Valentino Radecio, reverendo et meritissimo, nec non dignissimo domino, domino ecclesiarum in Transylvania unitario-apostolicarum plebano honorando, observandissimo.

Scripta per Stephanum Balla ab 1786 die 5 Ianuarij.

[15] Magamentő felelet azoknak kárhoztatások ellen, akik az Erdélyben levő, az egy Atyaistenről és az ő egyszülött Fiáról, az Jézus Krisztusról egyetértő eklézsiáknak vallásokat török vallásnak lenni erősítik.

A méltóságos Bethlen Gábor úrhoz, Isten kegyelmességéből Erdély országának fejedeleméhez, Magyarország részeinek urához és az székelyeknek ispánjához etc.

Íratott ezerhatsáztizennyolc esztendőben, Mindszent havának tizenötödik napján.

[15v] Méltóságos és hatalmas fejedelem, nekünk kegyelmes urunk!

Minden közönségesen vádaltatott embernek minden törvények, hogy magát mentse, megengedik, mind az Isten és természet törvénye, mind az pogányok és egyéb társaságoknak törvények, mert egyik sem engedi meg ezek közül, hogy valaki a vádaltatott okért megbüntettessék. Ennek pedig igen nagy és jeles oka vagy, melyet amaz nagy emlékezetű Iulianus is, jöllehet egyébiránt a keresztényi vallásban levő embereknek elensége volt, mindazonáltal úgy olvassuk, hogy ezt igazán megesmérte. Mert ő, midőn Delphidius prókátor felette igen vádolna egyvalakit, és erősségének szűk volta miá ezt kiáltaná: „Felséges cészár, kicsoda lehet valaha bűnös, ha elég tagadni?“, ezt felelte: „Kicsoda lehet pedig ártatlan, ha elég vádaltatni?“ Minek okáért mivel mű, kik ez nemes országban méltóságodnak, mű kegyelmes urunknak oltalmazása és gondviselése alatt

élünk, gyakorta közönséges prédikációkban⁹⁶ méltóságid előtt vádoltatunk, s a tegnapi napon is vádoltattunk, hogy inkább ragaszkodván a török, hogysem mint a keresztényi valláshoz, akadályok vagyunk, hogy amaz dücsőségnak királya, a Jézus Krisztus, e világnak megtartója ebben az országban, [16] melynek igazgatása méltóságodnak Istentől engedete<tt>,⁹⁷ igazán meg ne esmértessek és tiszteltessek. Ítílt<ük> műnekünk mind Istentől s minden emberektől megengedetett dolognak lenni, hogy már éppen az szükségtől kényszerítetvén az mű neveztetésünknek mentségéről gondolkoznánk, nehogy valamint a mi hallgatásunk a mű lelkiismeretünknek vétkéért tartassék valakitől. Kérjük azért ilen alázatosságból és magunk meghajtásával felséged<et>, hogy ez mű mentségünket teljességgel szükségesnek len<ni> esmérje, és ezt a dolgot nem a mű ellenkezőinknek vádlásából, akik az magok eleve megítéltetett vélekedésekért sokat mondanak mürölünk balul, hanem az önnenmagunk vallástételünkéből, melyet itt előhozunk, méltóztassék ítílnie. Hogyha ez mi kérésünkre felséged kegyesen reáhajol, és mint igaz keresztény és kegyes természetű fejedelem, ily terhes dologban egyik fülét a magamentő félnek adandja, amelyet amaz pogány macedó király, Nagy Sándor még az kicsin dolgokban is mindenkor, úgy olvassuk, hogy cselekedett. Reméljük, hogy felséged megérti a mi vallásunkat, és vallástétel<ünket> a megtartó Jézus Krisztusunknak dücsőségének nem [16v] meghomályosítójának, sőt inkább nagy megvilágosítójának, és az ő országának e világnak minden részein messze való kiterjesztésére nemcsak igen helyesen alkalmaztatunk,⁹⁸ hanem munkálkodójának is lenni.

Jóllehet pedig mű a törököknek hütükről és törvényekről annyéra szorgalmatosok nem vagyunk, hogy azt felette igen nagyjára vizsgálni műnekünk szükségesnek állítanók, mindazonáltal mivel az ő törvények, melyet Coranumnak vagy Alcoranumnak hínak, egy jeles helvéciai Theodorus Biblianderus nevű teológusnak forgolódásából, mégpenig Luther Márton munkáinak eleiben ragasztatván adatott legyen ki, azt néhanéha mű is megtekintjük, de nem tanulásnak okáért, hanem hogy a magasságos Istennek igaz és rettegtető ítéletit annál inkább csudálnók, midőn látjuk, micsoda vakságban és bolondságban engedi osztán azokat esni, akik az ő szent beszédét megvetvén magok agyok<nak> találmányokat tészik magoknak elejekben az követésre. És annak felette, hogy abban a Coranumban lévő hazugs<á>gokat és káromlásokat annál inkább megutáljunk, és végezetre, hogy a mi lelkiismeretünknek ártatlanságun<k> felől való csendességével annál csendesebben élhessünk, midőn látjuk, mely felette igen ellenkezők [17] a mű hütünk és vallástételünk az törököknek hütökkel, nem úgy, mint a mű ellenkezőinktől rágalmaztatunk és vádoltatunk.

Annak okáért a török vallás kiváltképpen ebben áll, hogy ők a m<i> Urunk Jézus Krisztusunk kívül más mestert vettenek be, tudniillik Mahumetet, és a Krisztus evangéliomát hátratévén más tö<r>vényt, tudniillik az Mahumetnek Alcoranumát követik.

A mi vallásunk pedig azt tartja, hogy mindenekfelett csak egyetlenegy a mi mesterünk, tudniillik a Krisztus (Matt. 23. 8). Mű azt mo<nd>juk Pál apostollal: Ha ki nem szereti a mű Urunk Jézus Krisztust, legyen átok zsidó! (1. Cor. 16. 22.) Mű az Jézus Krisztus

96 Nem feltétlen prédikációkról van szó, a „concio” beszédet jelent.

97 A kézirat széle sérült, a kikövetkeztetett alakokat csúcsos zárójelbe foglaljuk.

98 Bizonytalan olvasat. Alkalmazhatónak?

szentséges evangéliumához úgy ragaszkodunk, hogy azon apostollal azt mondj<uk>: De ámbár mű avagy a mennyei angyal hirdessen tünektek egyebet, azonkül, amit mű hirdettünk: átok légyen! (Gal. 1. 8.) Megvallja ugyan az törökök törvényadója, Mahomet az ő azoarának 35. részében, hogy a Krisztus Istennek követe és prófétája volt, de mégis magát utolsóbb követnek és mindeneknél legutolsóbb bélyegnek és teljességének jöni vallja (azoara 43). Az ő eljövetele előtt azt erősíti, hogy sem az zsidók, sem az keresztények nem tudtak semmit (azoara 108). És azért is utálja meg az evangéliomot az ő Alcoranuma felett, melyet (azoara 66.) Istentől szereztetettnek és (azoara 55.) az Istennek kezétől írottának lenni mondja, és azt száma nélkül is dicsíri, [17v] és (azoara 71.) világosan mondja, hogy Istennek tanácsából lett, hogy az ő törvénye (tudniillik az Alcoranum) minde<n> törvényeket feljülhaladjon.

Mű penig, midőn az Krisztust Istentől bocsáttatnak, midőn ötet prófétának lenni mondjuk, értjük olya<n> Isten követének és prófétájának lenni, akiben lakozik az istenségnek minden teljessége test szerént (Col. 2. 9), akinek teljességéből mi mindnyájan veszünk kegyelmet kegyelemért (Joh. 1. 16), ki a láthatatla<n> Istennek képe (Col. 1. 15), aki által mivel az Isten utolszor szólott, ő az ő dücsőségének fényessége is és kimetszett bélyege valóságának (Hebr. 1. 19), ki ez világnak világossága (Joan. 8. 12), aki út, igazság és élet (Joh. 14. 6), akiben Istennek minden ígreti „ámenekké” löttek az Isten dicsőségére (2. Cor. 1. 20). Mű ennek törvényét erősen és teljes szívünkéből tartjuk, azt a tisztátalan Mahumeth törvényét penig teljes szívünkéből még eddig⁹⁹ eltávoztattuk, és továbbra is az Istennek és a Jézus Krisztusnak segítségéből mint nagy káromlásoknak egybengyült бүдös moslékját eltávoztatjuk.

2do: A törökök vallása és törvénye tagadja a Jézus [18] Krisztust müérettünk megholt-nak lenni, mert (azoara 11.) világosan mondatik, hogy a zsidók nem az a Krisztus ölték meg, aki a Mária fia, hanem mást valakit, hozzája hasonlót, az Isten penig megfoghatatlanképpen az Krisztus magához költöztette. És így az Krisztusnak halálát tagadván tagadják feltámadását is, s ezért is leghathatósabb részét az evangéliumnak megvetik, melyet Pál apostol evangéliumnak mondani nem kételkedik, midőn azt mondja: Tudtotokra adnók, describitur in Bibliis (1. Cor. 15. v. 1. 2. 3). Elvetik nagyobb erősségét a mű Istenünk és kegyelmes Atyánk hozzánk való nagy szeretetinek, melyről az apostol: Ajánlja az Isten, describitur (Rom. 5. 8). Elvetik hathatósabb erősségét a mű feltámadásunkról való hűnek és reménségnek, amely nekünk a Krisztus halála és feltámadása által bizonyított meg, amint (1. Cor. 15. et 1. Thess. 4.) bőségesen Pál apostol megmutatja.

Mű penig mind szívvel elhisszük, s mind szájjal megvalljuk, hogy a Krisztus a mű bűneinkért megholt, és feltámasztatott a mi igazulásunkért (Rom. 4. 25), hogy a Krisztus münköt megmosott az mű bűneinkből az ő vérével (Apoc. 1. v. 5), hogy a Krisztus szenvedett a mű bűneinkért, igaz lévén az hamisakért, hogy minket Istenhez vinne (1. Pet. 3. 18).

[18v] 3tio: A törökök hűte és törvénye mondja ugyan a Jézus Krisztust Mária fiának lenni, de Istennek Fiának felette nagy káromlással tagadja világosan. És káromlásnak mondja az hinni az Krisztusról, és a keresztényeke<t>, akik úgy hisznek, kárhoztatja.

Mű pedig hisszük, s egyszersmind meg is valljuk az Jézus Krisztus Istennek Fiának, mégpenig egyszülött Fiának lenni (Joh. 3. 16), és tulajdon Isten Fiának (Rom. 8. 32). Azt pedig mind egyéb Szentírásban kitétetett okokért, mind pedig azért, hogy fogantatásától és születésétől fogva senki más Atyja nem volt az egy magasságos Istennél, amint a Szűz Máriának szóló angyal világosan ezt megmagyarázza, midőn így szól: A Szentlélek etc., descriptur (Luc. 1. 35). A törökök káromlással vádolják és kárhoztatják azokat, akik az Úr Jézust Isten<nek> Fiának vallják. Mű pedig János apostollal azt m<ond>-juk: Valaki etc., descriptur (1. Joh. 4. 15).

4to: A törökök hüte és törvénye tagadja a Jézus Krisztus egyenlőnek lenni az Istennel, és azokat, akik ezt hiszik, meg<át>-kozza, amint megláthatni mind egyebütt, mind pedig azoara 14. és 22. és 27. és 33. és 35. és 37. és 61. etc. etc.

[19¹⁰⁰] Mű pedig Szent János evangélistával a Krisztust Istenn<ek> lenni valljuk (Joh. 1. 1), Tamás apostollal valljuk ötet m<i>-Istenünknek és Urunknak (Joh. 20. 28), Szent Pál apostolla<l> mondjuk ötet mindennél felett örökké áldandó Iste<nn>-nek (Rom. 9. 5). Sőt a Krisztus önnönmaga az ő istenségét zsidók ellen erősíti (Joh. 11. 34. 35. 36.): manuscript<is> descriptur. És hogy ne esmernők azt Istenünknek, akinek isteni biradalmáról és hatalmáról ilyen világ<o>-san szól az Írás? Mert maga idvözítünk azt mondj<a> (Matt. 28. 18): Adatott etc. És Pál apostol (Eph. 1. v. 20. 2<1>. 22): descriptur. És (1. Cor. 15. v. 27.) azon apost erősíti, hogy mindenek az ő lábai alá vadnak ve<tt>-ve, csak azonkívül, aki neki mindeneket alája vete<tt>.

Ne is mondja azt senki, hogy mű az Krisztust Istennek <val>-ljuk ugyan, de mindazonáltal úgy, hogy ötet tétete<tt> Istennek mondjuk. Mert ha valakik közölünk n<é>-mely éles kérdésektől, amelyekkel ez tekernék ki tőlek, izgattatván így feleltének, né<znek> bizonyára mindezekre a mostan előhozott helyekre, mind pedig Péter apostolnak amaz világos <be>-szédére (Act. 2. 36), aholott így szól: Bizony <...>, descriptur. Kivált midőn olvassuk, hogy amaz rég<i>- teológusok is, kik atyáknak neveztetnek, ezekre a szentí<rásbe>-li helyekre nézvéen vagy hasonló, vagy ilyen módon láttanak.

[19v (a lap tetején: Répásba¹⁰¹ utazék)] Ő maga pedig a török vallás világosan káromol, midőn ezt tagadni nem fél. Mert ha azt állítja, hogy az Atyaisten nem vihette az Krisztus az ővele való egyenlőségre, avagy az Istentől min<den>-hatóságát el nem veszi-e? Ha pedig úgy érti, hogy az Isten nem akarta, bizonyára sok szentírásbeli dolgoknak ellene mond, melyek világosan vallják a Krisztust egyenlőnek lenni az Istennel. És annak felette, mint kelljen érteni ez egyenlőséget és micsoda dolgokban álljon, világosan tanítják. Hogy pedig az Krisztus az Istennel egyenlő legyen, bizonyítja Szent Pál apostol (Phil. 2. v. 6.) így szólván: A Jézus Krisztus midőn Istennek formájában volna, nem állítá ragadvánának lenni Istennel való egyenlőségét etc. Mint kelljen pedig érteni ezt az egyenlőséget, s micsoda dolgokban akarta Isten az Krisztus magával egyenlőnek lenni, megmagyaráztatik mind egyebütt, mind pedig Joh. 5. v. 20. 21., aholott önnönmaga mondja a megtartó: Az Atya szereti az Fiát etc., descriptur. És azon részben v. 26.: Amiképpen, descriptur. És ugyanazon részben 22. 23. versibus descriptur etc. És Joh. 3. 35. descriptur.

100 A fordító módosított a fordítás sorrendjén, a 18. verso után a 19. verso, a 19. recto után a 20. recto következne.

101 Valószínűleg a Hunyad megyei Répásról (Râpaș, Rübendorf) van szó.

5to: A törökök hüte és törvénye tagadja a mű Urunk Jézus Krisztust Istennek lenni, és azokat, kik hiszik, átkozza, hogy Isten szégyenítse meg, és azokat a tűzre mennire erősi, amint megláthatni azoara 11. és 12. és 19. és 25. és 29.¹⁰² etc.

[20] Mert Irenaeus, ki az atyák közül majd legrégebb, így szól harmadik könyvében 12. részében: Mivel aki szenvedett Poncius Pilátus alatt, ez mindeneknek ura és királya és Istene és bírója vévén attól hatalmat, aki mindeneknek Istene. És Lactantius az ő Istenről tanító 4gyedik könyvének 14. részében: Annak okáért mivel olyan hűsége<s> volt, mivel magára teljességgel semmit fel nem vett, hogy annak, aki ötet elküldötte, akarattját beteljesíthetné, mindörökké tartó főpapságnak méltóságát és főkirályi tisztességet és bírói hatalmat és isteni nevezetet vett. És Ambrosius a hütről írván Gratianus imperátorhoz első könyvének 7dik részében így szól: A tudatlanok olvassák és értsék meg, mert így iratatott meg, Istenné is ötet és Krisztussá tette Isten e Jézust, kit tü megfeszítettete-<k>.

6to: A török hüt és törvény a mi Urunk Jézus Krisztusunknak iste<ni> tiszteletit és imadását tagadja, és azoknak, kik a Jézus tisztelik, gonoszt kíván, hogy Isten szégyenítse meg azokat (azoara 19. et 25). Sőt ez a hazugság is hozatik elő abban az k<á>romló Alkoránban a Krisztusról, hogy a Krisztus menteket<i> magát az Istennél, hogy ő nem tanította volna arra az embereket, hogy ötet tisztelnék és imádná<k>.

[20v] Mü pedig hogy isteni tisztelet és imadás illesse a mi megtartó Urunk Krisztusunkat, a Szentírásnak világos bizonyosságiból megtanítatván igen örömet megismerjük és megvalljuk. Mert így szól Pál apostol (Phil. 2. v. 8. 9. 10. 11): Megalázta etc., describitur. És Heb. 1. v. 6.: Mondatik midőn pedig etc., describitur. Innét is olvassuk: Jelen. 5. v. 8. 9. 10.: És midőn vette volna az könyvet etc., describitur etc. És v. 11. 12. describitur. És az 13dik versben hozzáadatik, hogy minden teremtett állat imádja nemcsak a királyi székből ülőt, hanem a báránt is, mert így olvassuk: És minden teremtett állatok etc., describitur. És a négy lelkes állatok mondják vala: „Ámen!”

Ezekből azért, méltóságos fejedelem, kegyelmes urunk már elég világos dolog, mely felette igen eltávozik a mű vallásunk a török vallástól és hütötleniségtől, és mely méltatlanul légyenek ily keserű vádlások müellenünk. Ámbár pedig a tromfolásnak törvénye szerént az ilyen gonosz vádlóink ellen cselekedhetnénk, mégis a mi egyetlenegy mesterünkötől és megtartónktól tanítatván és az ő szentséges példáját követvén (aki midőn szidalmaztatnék, ellenben nem szidalmazta, midőn szenvedett, nem fenyegetődzött, hanem hagyja vala arra, aki minden dolgot igazán megítél; 1. Pet. 2. 23).

[21] Mü is az Istent kérjük, hogy a mi gonoszakaróinknak adjo<n> jobb elmét, és ezt a nehéz és kegyetlen bosszúságtételt, mellyel minket illetnek, kegyelmesen önekk engedje meg.¹⁰³

Felsőgedtől pedig, kegyelmes urunktól, kinek oltalmaz<ása> és gondviselése alatt vagyon nekünk, felséged engedelmes híve<i>nek Isten szerént minden mentséges helyünk, aláz<a>tosan és nagy ügyekezettel kérjük, hogy ilyen árulkodásokat ezután se ne hallgasson, se ne higgyen, hanem mint fejedelem természet szerént s szántsándékból is az igazságnak kívánója és szeretőj<e> lévén a mi ártatlanságunkat a mi ellenségünk

102 Nem 29. azoara, hanem a 27.

103 Nézze el, hagyja büntetlenül.

ellen olt<al>mazásra felfogadja. Mü penig, amiképp<en> eddig is sziből cselekedtük, ennek utána is e<l> nem múlatjuk a mi eklézsiánkban amaz mindenekfelett való, hatalmas Istent alázatos könyörgések<el>, felséged nevével tisztelni, és szívünknek belső indulatjából származó könyörgő szókkal őtőle kér<ni>, hogy felségedet mind a szerencsés életnek minde<n> ékességével, mind szerencsés birodalmának oltalmazó erősségivel meggazdagítván sokáig [21v] tartsa meg, és minekutána felséged e világon virágzó és dicsíretes életének minden részeit maga nevének halhatatlan dicsíretivel boldogul eltöltendi, azt végezetre az mennyei és örökké tartó dücsőségre vegye fel.

A tiszteletes és érdemes erdélyországi unitario-apostolica eklézsiáknak plébánusától, Radecius Bálinttól, őkegyelmétől.